

РАЗДЗЕЛ III

ПРАЦЫ Ц. П. ЛОМЦЕВА Ў СУЧАСНЫМ АСВЯТЛЕННІ

УДК 821.161.3

ГІСТАРЫЧНАЯ НЕПАРЫЎНАСЦЬ РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (Ц. П. ЛОМЦЕЎ. «БЕЛОРУССКИЙ ЯЗЫК»)

І. І. Караткевіч

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, savitskajai@bsu.by*

У сваім дапаможніку «Белорусский язык» (1951 г.) Ц. П. Ломцеў аналізуе працэсы станаўлення лексіка-граматычнай сістэмы беларускай мовы. З дапамогай параўнальна-гістарычнага метаду і цытавання старажытных пісьмовых крыніц ён указвае на агульнаславянскія рысы беларускай мовы і непарыўнасць яе лексіка-граматычнага развіцця.

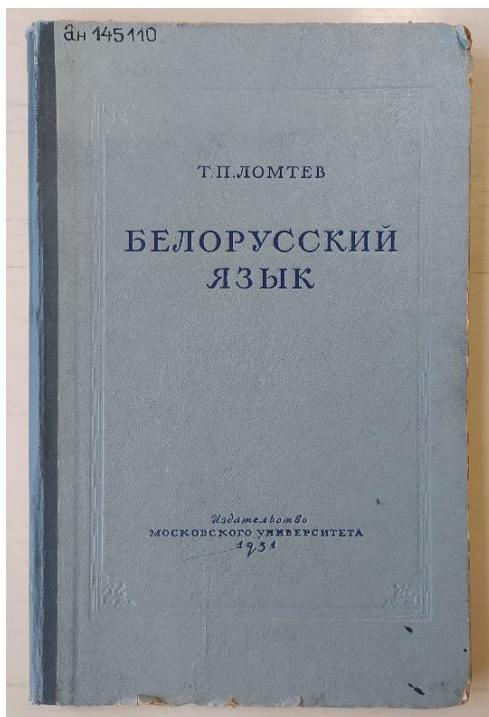
Ключавыя словы: беларуская мова; гісторыка-параўнальны метада; гістарычная непарыўнасць.

Адной з работ Ц. П. Ломцева з'яўляецца выпушчаны ў 1951 г. выдавецтвам Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта дапаможнік «Белорусский язык» [1], напісаны спецыяльна для рускіх аддзяленняў філалагічных факультэтаў (гл. малюнак).

У гэтай кнізе абазначаны досвед вучонага ў галіне параўнальна-гістарычнага метаду вывучэння пэўнай мовы, што выявіўся ў галіне беларусістыкі, якой Ц. П. Ломцеў займаўся ў даваенны перыяд свайго жыцця.

У 30-я гг. XX ст. у савецкай лінгвістыцы адбывалася навуковая дыскусія паміж прыхільнікамі яфетычнай канцэпцыі ўзнікнення моў М. Я. Мара і вучонымі традыцыйных поглядаў на гістарычнае мовазнаўства. І хоць Ц. П. Ломцеў быў чалавекам свайго часу і імкнуўся спалучыць марксісцка-ленінскія палажэнні з тагачаснай тэорыяй навукі пра мову, усё ж у згаданым дапаможніку параўнальна-гістарычны метада прэзентуецца як першасны для ўстанаўлення роднасці моў. Цытуючы для падтрымкі свайго пункту погляду працы І. В. Сталіна, Ц. П. Ломцеў сцвярджае, што параўнальна-гістарычны метада «помогает выяснить историческое развитие отдельных черт каждого из входящих в данную группу языков. <...> Без фактов, представляемых бело-

русским языком, невозможно подлинно научное изучение русского языка, как и наоборот. Вот почему белорусский язык является предметом университетского образования по специальности «русского языка» [1, с. 6]. Выкарыстоўваючы параўнальна-гістарычны метада, аўтар цытуе старажытныя пісьмовыя помнікі, ілюструючы такім спосабам непарыўнасць гісторыка-культурнага працэсу на беларускіх землях.

Ломтев Т. П. Белорусский язык. М., 1951.

Гістарычны шлях беларускай мовы ў дапаможніку прадстаўлены ў асобным раздзеле «Формирование белорусского национального и литературного языков» [1, с. 6–10], у якім сцісла згадваецца пра асаблівасці функцыянавання беларускай мовы ў розныя гістарычныя перыяды, пералічваюцца характэрныя рысы беларускіх дыялектаў пачынаючы з XIII ст. Ц. П. Ломцеў указвае на інтэнсіўнае развіццё беларускай мовы ў XVI–XVII стст., адлюстраванае ў шматлікіх пісьмовых помніках, а таксама ў тэкстах перакладаў Свяшчэннага Пісання Ф. Скарыны (у дапаможніку – Георгія Скарыны). Аўтар адзначае складанасць моўных адносін на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага і фармулюе асноўную гістарычную задачу літаратурнага развіцця беларускай мовы, якую ён бачыць у тым, каб «распространить употребление белорусского языка во всех сферах письменной деятельности» [1, с. 6]. Акрамя перакладаў Ф. Скарыны, Ц. П. Ломцеў згадвае таксама плён дзейнасці Сымона Буднага, Васіля Цяпінскага, Мялеція Сматрыцкага, Лаўрэнція Зізання «в употреблении белорусского языка в качестве органа науки и культуры» [1, с. 6].

Аўтар сцвярджаў, што з XVI ст. «белорусский язык стал употребляться во всех отраслях письменности; он употреблялся в светской и духовной, переводной и оригинальной письменности, в художественной литературе, в богословских и научных сочинениях, в государственных актах и частной переписке и т. п.» да канца XVII ст., калі «был вытеснен белорусский язык из сферы письменности» [1, с. 7]. Далей пісьмовая беларуская мова як актыўны суб'ект гістарычнага працэсу праяўляецца ў сувязі з перамогай капіталізму, які, у сваю чаргу, прывёў да ўтварэння беларускай нацыі, а разам з тым і да ўтварэння беларускай нацыянальнай мовы ў XIX ст.

У сваім дапаможніку Ц. П. Ломцеў разглядае дыялектнае чляненне, слоўнікавы склад, фанетычную сістэму беларускай мовы, развіццё граматычных форм назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў, прыслоўяў, прыназоўнікаў і злучнікаў, асаблівасці беларускага сінтаксісу. Апісваючы кожны ўзровень мовы, ён знаходзіць магчымасць падкрэсліць гістарычную даўніну і непарыўнасць беларускай гісторыка-культурнай традыцыі.

Так, у раздзеле «Территория, занимаемая белорусским населением» гаворыцца пра адметныя княствы, утвораныя на беларускіх землях. Узнікненне ўласна беларускай лексікі адбылося, па словах аўтара, у перыяд, «когда белорусский язык выделился из общей массы древнерусских диалектов, когда он получил самостоятельное развитие» [1, с. 20]. Аналізуючы фанетычныя асаблівасці беларускіх гаворак, Ц. П. Ломцеў знаходзіць іх адлюстраванне ў старых помніках – летапісах XV ст., кнігах і псалтырах XVI ст., Бібліі XVII ст. [1, с. 26, 28, 29]. Напрыклад, ілюструючы працэсы асіміляцыі зычных гукаў, аўтар указвае: «переход свистящих, когда им приходится стоять перед шипящими, в шипящие, например, *ж жонкай* вместо *з жонкай*, *ш шапкі* вместо *з шапкі*; *ж жытам* вместо *з жытам*. Это явление нашло отражение в памятниках XIV–XV вв. *ш шествиѣм* (с шествием, грам. 1405 г.); *он и ж жонами говорил* (Сб. XV в.)» [1, с. 36]. Вызначальныя рысы беларускай фанетыкі ілюструюцца помнікамі XV–XVI стст.: «Дзеканье и цеканье свое отражение в памятниках начало находить только с XV–XVI вв., например, *людзі* (Грам. 1409 г.), *метаці* (Лит. мет.), *поводзе* (Грам. 1543 г.) [1, с. 43].

Раздзел «Марфалогія» ў дапаможніку Ц. П. Ломцева ўключае ў сябе апісанне словаўтварэння самастойных і службовых часцін мовы, іх лексіка-граматычныя разрады і катэгорыі, асаблівасці змянення, у тым ліку з гістарычнымі каментарыямі. Не заўсёды ўказваўся канкрэтны час пэўных моўных працэсаў або канкрэтны пісьмовы помнік, які адлюстроўваў пэўную моўную з'яву. У такіх выпадках Ц. П. Ломцеў абмяжоўваўся згадкай пра *древний язык, древнее время, доисторическое время* і да т. п., як, напрыклад: «В древнем языке формы сравнительной степени функционировали в именной и местоименной форме. Эти формы сравнительной сте-

пени согласовывались в роде, числе и падеже с соответствующими именами существительными. Употребление косвенных падежей именных форм сравнительной степени было утрачено в доисторическое время. В историческую эпоху именные формы сравнительной степени употреблялись только в именительном падеже единственного, а отчасти и множественного числа» [1, с. 69]; «В древнем языке имена прилагательные имели особые формы трех родов в единственном и во множественном числе» [1, с. 71].

Часам Ц. П. Ломцеў спасылаўся не толькі на пісьмовыя помнікі, а і на працы іншых навукоўцаў – даследчыкаў гісторыі беларускай мовы. Так, спасылка на II том «Белоруссов» Я. Ф. Карскага адсылае да ілюстрацыі словазмянення лічэбнікаў у XVII ст.: «Имя числительное *абодва* образовалось из числительного *або* плюс числительное *два*, причем *або* получило основу на *о*, вероятно, под влиянием формы дательного и творительного падежей *абома*, *двома*, которые засвидетельствованы в древнебелорусских памятниках, ср. *двома знакомь*, Библ. кн. XVII (Е. Карский. Белоруссы, т. II, вып. II, стр. 325» [1, с. 79].

Асабліва шмат спасылак на даўніну без цытавання пісьмовых помнікаў змяшчаецца ў раздзеле, прысвечаным граматыцы дзеяслова і дзеяслоўных форм, часам з указаннем на агульнаславянскае паходжанне: «Еще в древнейшее время получили распространение глаголы с удлиненной гласной корня, которые имели итеративное значение, наряду с глаголами с краткой гласной в корне, которые имели неитеративное значение, причем удлинение *-ь-* давало *-и-*, *-ь-*, *ы*, *е* – *ѣ*, *о* – *и*, ср. в старославянском языке *угнести* – *угнѣтати*, *въжешти* – *въжагати*...» [1, с. 96]; «...форма сложного давно прошедшего времени (*plusquamperfect*): *бѣахъ даль*, *бѣхъ даль* и т. д. Эта форма плюсквамперфекта называется старой формой. Она исчезла в древнюю пору в связи с падением форм аориста и имперфекта. С XII столетия возникает новая форма плюсквамперфекта...» [1, с. 105].

Пісьмовыя помнікі таксама згадваюцца пры аналізе ўзнікнення дзеяслоўных форм і катэгорый: «В древнейших памятниках окончание 3-го л. *-ть* в един. ч. всегда употреблялись при глаголах II спряжения, глаголы же I спряжения иногда употреблялись без *-ть*: *не мае* (Грам. 1495 г.), *кость погибает* (Четья, 1489 г.)» [1, с. 102]; «...в древнем языке современный форматив *-ся* был местоимением *ся* и мог употребляться в разных местах предложения, подобно местоимению *сябе*: “*и вълезоша деревляне, начаша ся мыти*”; “*что ся дѣетѣ по врѣмьнемь, то отидето по вѣрмьнемь*” (Смоленск. грамота 1229 г.)» [1, с. 108].

Аднак аўтар не толькі здзяйсняе гістарычны аналіз лексіка-граматычных катэгорый і форм розных часцін мовы, але і ўказвае на граматычную пераемнасць беларускай мовы, прыводзіць прыклады існавання такіх форм у беларускай літаратурнай мове пачатку XX ст. на

матэрыяле твораў класікаў беларускай літаратуры: «Отражение этого явления [ужыванне ў дзеясловах I спражэння канчаткаў дзеясловаў II спражэння. – I. К.] можно проследить в литературных произведениях белорусских писателей, особенно дореволюционного времени, когда не были еще установлены правила правописания, и наряду с одними формами встречались и другие: “людзі... ходзяць”, “цярэбляць...”, “гаворуць” (З. Бядуля, 1914 г.), “...надскачуць..., “навылазюць”, “...навостраць...” (З. Бядуля, 1914 г.), “ходзюць, шукаюць...” (Я. Колас, 1914 г.), “...заводзюць...” (Я. Купала, 1912 г.)» [1, с. 103–104].

Асаблівасці беларускага сінтаксісу Ц. П. Ломцеў ілюструе фрагментамі або з твораў класікаў беларускай літаратуры, або з тагачаснай публіцыстыкі, або з фальклорных крыніц: «Весьма часто употребляются в функции сказуемого в членной форме и причастия страдательного залога, например, *Ён радасна ўсхваляваны, ён чамусьці ўзрадаваны* (М. Лыньков)» [1, с. 118]; «Предложный оборот *праз* плюс винительный падеж имени может обозначать причину и средство осуществления действия, например, *Распусціў галлё над хатай і шуміць зялёны гай. Праз каго стала багатай, не забуду тых імён* (Ленин и Сталин в белорусск. народном творчестве)» [1, с. 119]; «В белорусском языке в значении времени употребляется оборот “за плюс творительный падеж имени”, ср. *Эх, за панствам наша жыццё было “вясёлае”*; *колькі паніта, паедзена, паходжана, ў рот скрыначак без хлебушка паложана* (Журн. “Піонер Беларусі»)» [1, с. 120]; «В функции сказуемого может употребляться и инфинитив, образованный от глаголов действия, ср. *Гэта Вы мяшкі толькі рваць* (М. Лыньков). *Душа ў напружаным хваляванні, Алеся бегчы, узняўся вецер, бярозы зашумелі веццем* (П. Трус). *Я знаць коні, а тыя ні з месца* (Сержпутоўскі)» [1, с. 119].

Відавочна, нельга не ўлічваць палітычную скіраванасць у гуманітарнай навуцы таго часу, што адлюстравалася ў дапаможніку, як, напрыклад: «...своим успехам в области литературного развития и обогащения родного языка белорусский народ всецело обязан Октябрьской социалистической революции, нашей большевистской партии, великим вождям современного человечества – Ленину и Сталину» [1, с. 24]. Аднак, нягледзячы на пэўную тэндэнцыйнасць, праз апеляванне да параўнальна-гістарычнага метаду і праз указанне на гістарычную абумоўленасць розных з’яў у беларускай лексіцы і граматыцы аўтар сцвярджае лексіка-граматычную адметнасць беларускай мовы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Ломтев, Т. П. Белорусский язык. Учебник для русских отделений филол. фак. гос. ун-тов / Т. П. Ломтев. – М. : Изд.-во Московского университета, 1951. – 132 с.